

УДК 37.015.311

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ САМОСТІЙНОСТІ ДИТИНИ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Лісовець О. В.

У статті розглядається актуальна проблема становлення і розвитку самостійності дитини у дошкільному віці у контексті її фізіологічного, психологічного та соціально-особистісного розвитку. Представлено поетапний розгляд даної проблеми шляхом аналізу немовлячого, раннього та передшкільного віку. Доведено, що самостійність особистості розвивається протягом всього періоду дошкільного дитинства і залежить від багатьох факторів: психічних і фізіологічних процесів, соціальної ситуації розвитку, умов та змісту діяльності дитини. На етапі немовлячого віку закладаються передумови самостійності особистості: розвиток зорово-орієнтаційних реакцій, зростання рухової активності, урізноманітнення дій з предметами, формування навичок в режимних процесах, мовленнєвий розвиток, прояви інтересу до навколишнього тощо. На етапі раннього віку дитини поступово зростаюча активність дитини трансформується в її самостійність, що все більше проявляється в самообслуговуванні, предметно-ігровій діяльності, спілкуванні. На етапі передшкільного віку дитина намагається реалізувати своє "я", прагнучи підтвердити свою самостійність; у неї формуються основи відповідального ставлення до результатів своїх дій. Встановлено, що самостійність дитини старшого дошкільного віку (5–7 років) проявляється в пізнавальній, емоційно-ціннісній та діяльній сферах.

Вказується, що прояви самостійності у різних дітей одного віку є неоднаковими і формуються з різною інтенсивністю. Самостійність дошкільника у своєму розвитку досягає різних стадій залежно від віку, системи вимог, які висуваються до дитини дорослими, та умов виховання.

Ключові слова: самостійність, дошкільний вік, вікові кризи, самообслуговування, самоствердження.

В статье рассматривается актуальная проблема становления и развития самостоятельности ребенка в дошкольном возрасте в контексте его физиологического, психологического и социально-личностного развития. Представлено поэтапное рассмотрение данной проблемы путем анализа младенческого, раннего и предшкольного возраста.

Ключевые слова: самостоятельность, дошкольный возраст, возрастные кризисы, самообслуживание, самоутверждение.

The article considers the urgent issue of formation and development of child's independence in preschool age in the context of its physiological, psychological, social and personal development. A step-by-step review of this problem is presented through analyzing the infant, early childhood and pre-school age. Personal autonomy is proved to develop throughout the period of pre-school age; this process depends on many factors including mental and physiological processes, social situation of development, conditions and content of the child's activity. At the stage of the infant age, the development of visual orientating reaction is observed, as well as motor activity tends to grow, actions with subject become diverse, skills form in regime processes, the speech develops, a child expresses their interest in the surroundings, etc. During early childhood, a gradually increasing activity of the child transforms into personal independence, which is increasingly manifested in self-service, subject-playing activities, communication. At the stage of pre-school age, a child makes attempt to realize their Self, trying to confirm their independence; it forms the basis for responsible attitude to the results of their actions. The independence of the child of the senior preschool age (5–7 years old) is considered to manifest itself in the cognitive, emotional-value and activity spheres.

As stated in the article, the manifestations of independence in different children of one age tend to diverge and are formed with varying intensity. The independence of the preschool child in its development reaches different stages depending on age, the system of requirements, which are put forward before the child by adults and conditions of education.

Key words: independence, preschool age, age crises, self-care, self-affirmation.

Постановка проблеми. Виховання самостійності підростаючого покоління належить до першочергових завдань держави в галузі освіти, починаючи з першої, дошкільної ланки. Уже від народження дитини мають створюватись умови для становлення творчої, самостійної особистості, здатної здійснювати власні вибори, покладати на себе відповідальність, приймати значущі рішення. Дослідження проблеми виховання самостійності у дітей дошкільного віку зумовлює звернення до вивчення особливостей її становлення і розвитку у контексті фізіологічного, психологічного та соціально-особистісного розвитку людини. Адже самостійність є динамічним утворенням, яке у своєму формуванні проходить послідовні стадії: від елементарних проявів активності немовляти до зрілої самостійності дорослої особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриттю особливостей виховання самостійності у дошкільному віці присвячені психолого-педагогічні дослідження В. Аванесова, Н. Аксаріної, Г. Биховець, Т. Власової, Г. Годіної, З. Гуріної, Т. Гуськової, Ю. Демидової, З. Єлісєєвої, О. Зимоніної, О. Кононко, С. Марутян, В. Маршицької, М. Савченко, М. Сілаєва, О. Удіноїта ін. При цьому відмітимо, що існують різні наукові позиції щодо генезису самостійності: 1) істинна самостійність властива тільки дорослій людині, дорослій особистості (В. Крутецький, М. Левітов, В. Селіванов та ін.); 2) самостійність як розвинена якість виявляється у підлітковому віці (В. Бабій, Т. Бистрова, К. Оспанова, Л. Ростовецька); 3) яскраво виражена самостійність виявляється у шестирічному віці (Ш. Амонашвілі, Г. Цукерман та ін.); тенденції до самостійності проявляються вже у трирічних дітей у період кризи "Я сам" (Г. Годіна, Т. Гуськова, О. Кононко, О. Люблінська та ін.). Ми підтримуємо думку, що саме період дошкільного дитинства є визначальним для становлення самостійності особистості. Тому **мета статті** полягає у висвітленні особливостей поетапного становлення і розвитку самостійності дитини у дошкільному віці,

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи реалізацію визначеної мети, вкажемо, що дослідники проблеми самостійності дошкільників відзначають поетапність, ступеневість її становлення, специфічність прояву у різному віці. А тому маємо охарактеризувати основні вікові етапи дошкільного розвитку особистості крізь призму змін у становленні її самостійності. У сучасних наукових дослідженнях з проблем дошкільної педагогіки при визначенні вікової періодизації найчастіше використовується комплексний підхід, який полягає у врахуванні біологічних (морфологічних, фізіологічних), психологічних та соціальних аспектів розвитку дитини. Це відображено і у Законі України "Про дошкільну освіту" (2001), де вказано, що базовими етапами фізичного, психічного та соціального становлення особистості дитини є вік немовляти (до одного року), ранній вік (від одного до трьох років), передшкільний вік (від трьох до шести (семи) років) [3]. Кожний з цих етапів характеризується кількісними та якісними змінами у формуванні особистості дитини, в тому числі і щодо її самостійності. Розглянемо їх окремо.

Так, у **немовлячому віці (до одного року)** ми можемо лише достатньо умовно говорити про самостійність дитини. Як вказує З. Єлісєєва, ставити питання про формування самостійності у дітей на першому році життя взагалі неправомірно через відсутність у них достатніх уявлень про навколишнє, умінь у різних видах діяльності і неможливості їх реалізувати в самостійній поведінці [2, с. 8]. Тим не менше інтенсивний фізичний і психічний розвиток дитини на цьому етапі забезпечує основу для подальшого формування як особистості в цілому, так і її самостійності зокрема. З розвитком довільної поведінки немовля оволодіває різноманітними рухами і діями з предметами, з'являються здатність до розуміння людського мовлення і перші самостійні слова (тобто потреба в спілкуванні), формуються сприймання, уявлення про предмети навколишньої дійсності і т. д. Перші ознаки самостійності

проявляються вже у період "кризи 1 року", коли починає зростати незалежність дитини від дорослого, пов'язана з переходом від біологічного типу розвитку до соціального (активність, потреба у спілкуванні з іншою людиною та пізнанні навколишнього світу). Тому можемо стверджувати, що на етапі немовлячого віку закладаються передумови самостійності особистості, а саме: розвиток зорово-орієнтаційних реакцій, зростання рухової активності, урізноманітнення дій з предметами, формування навичок в режимних процесах, мовленнєвий розвиток, прояви інтересу до навколишнього тощо.

Переходячи до наступного етапу – **раннього віку дитини (від одного до трьох років)**, зазначимо, що саме цей віковий етап більшість дослідників розглядають як вихідний у появі самостійності дитини. Так, поступово зростаюча активність дитини трансформується в її самостійність, що все більше проявляється в самообслуговуванні, предметно-ігровій діяльності, спілкуванні. Як вказує З. Гуріна, самостійність на етапі раннього дитинства є складним явищем, яке тільки починає своє становлення й засвідчує готовність переходу дитини від установки на зовнішнє керівництво її активністю дорослим до прояву елементарних форм самостійності в різних життєвих ситуаціях [1]. Саме у віці 2–3 років у дитини з'являється усвідомлення у себе самостійності як особливої якості, що звеличує її в своїх очах і викликає повагу в оточення. На думку О. Кононко, це і є точка відліку у формуванні самостійності. Рушійною ж силою розвитку самостійності виступає протиріччя між потребою дитини бути самостійною і об'єктивною залежністю дитини у цьому віці від дорослих, що її виховують [1].

У цьому контексті варто окремо зупинитися на характеристиці "*кризи трьох років*", яка, на нашу думку, і виступає базовою для становлення самостійності та формування її вищих форм на наступних вікових етапах. Аналіз наукових досліджень з даної проблеми (Л. Божович, Ш. Бюллер, Л. Виготський, Т. Гуськова, Д. Ельконін, М. Єлагіна, Е. Келлер, Н. Разіна та ін.) дозволяє виділити ключову характеристику кризи трьох років – всі головні зміни в цей період сконцентровані навколо "вісі Я": виникнення системи Я, усвідомлення власних можливостей та прояви суб'єктної позиції "Я сам!" Очевидно, що це новоутворення пов'язане з досвідом самостійної діяльності та поведінки дитини. Усвідомлювати своє "Я" дитина починає, в першу чергу, під впливом зростаючої практичної самостійності. Саме тому "Я" дитини так тісно пов'язане з поняттям "Я сам". Вкажемо, що, імітуючи діяльність дорослих, дитина починає здійснювати самостійну діяльність, усвідомлюючи себе як суб'єкта діяльності (Д. Ельконін) та набуваючи здатності до самоствердження (Е. Еріксон). Також змінюється ставлення дитини до навколишнього світу: тепер нею рухає не лише бажання пізнавати нове, опановувати дії та навички поведінки. Як вказує Н. Разіна, центральне місце в усвідомленні дитиною себе як окремого і самостійного суб'єкта займає усвідомлення себе суб'єктом мовлення і спілкування. На межі раннього і дошкільного віку відбуваються суттєві зміни у спілкуванні дитини з дорослими: спочатку дитина навчається відділяти себе від дорослого, потім протистояти йому і, нарешті, будувати з ним партнерські взаємовідносини [4]. Зазначимо, що переважно на кінець раннього віку дитини самостійність стає відносно стійким утворенням і особливістю особистості дитини. Щоправда, лише починаючи з передшкільного віку, вона набуває системності і може розглядатися як особлива особистісна якість, а не просто як епізодична характеристика дитячої поведінки. Тому далі перейдемо до розгляду саме цього вікового етапу – передшкільного віку.

Характеризуючи **передшкільний вік (від трьох до шести (семи) років)** у цілому, акцентуємо увагу, що він є продовженням раннього віку в плані загальної сензитивності. Це етап оволодіння дитиною соціальним простором людських відносин через спілкування з близькими дорослими, а також через ігрові і реальні взаємовідносини з однолітками. У цьому віці дитина намагається реалізувати своє "я", прагнути підтвердити свою самостійність; у неї формуються основи відповідального ставлення до результатів своїх дій.

Оскільки в сучасній практиці передшкільний вік поділяється на три вікові підетапи (молодший, середній, старший), то вважаємо за доцільне по чергово звернутися до кожного з них. Так, розглядаючи *молодший дошкільний вік*, який, за

визначенням О. Леонтьєва, є періодом "первинного фактичного складання особистості", зазначимо, що саме його деякі дослідники (Н. Аксаріна, Б. Ананьєв, Р. Буре, Е. Герасімова, М. Лісіна та ін.) розглядають вихідним у перших проявах справжньої самостійності дитини – не стільки уміння виконувати якусь дію без сторонньої допомоги, скільки здатність постійно вириватися за межі своїх можливостей, ставити перед собою нові завдання знаходити шляхи їх виконання. Виходячи з цього, ми, насамперед, акцентуємо увагу на сфері предметної активності дитини, оскільки саме завершення формування самостійності в предметній діяльності припадає на період 3–4 років, коли дитина вже може як цілеспрямовано реалізовувати свої наміри, так і самостійно контролювати свою діяльність (функція самоконтролю). У цьому періоді інтенсивно розвивається сюжетно-рольова гра: дитина урізноманітнює та ускладнює сюжети, бере на себе нові й нові ролі, вчиться підпорядковувати власну поведінку ігровим правилам. За словами О. Удіної, саме молодший дошкільний вік є важливим періодом для формування самостійності дитини, яке проходить послідовно мотиваційний (самостійність властива лише на рівні наміру), виконавський (здатність здійснювати доцільні дії, які призводять до досягнення поставленої мети) етапи та етап контролю (співвідношення результату діяльності з попереднім наміром) [6].

Переходячи до характеристики наступного вікового етапу з точки зору становлення самостійності дитини – *середнього дошкільного віку*, вкажемо, що основним механізмом розвитку особистості у цей період залишається наслідування. При цьому важливим фактором виступають не лише дорослі, але й група однолітків: дитина порівнює себе з іншими дітьми, вони для неї виступають дзеркалом – одноліток уособлює реально можливі досягнення в різних видах практичної діяльності, допомагає опредметнити власні якості.

Розвиток самостійності у середньому дошкільному віці тісно пов'язаний і з проявами такої діяльності, як дитяче самообслуговування. Адже, як вказують науковці, це чи не найважливіший період для формування операціональних можливостей дитини в найрізноманітніших побутових ситуаціях її життєдіяльності.

Слід відмітити і досягнення комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини середнього дошкільного віку, що дає їй змогу виконувати складні соціальні, когнітивні та лінгвістичні завдання. Когнітивно-лінгвістичні досягнення дитини цього періоду пов'язані із засвоєнням відношень "людина – ситуація" та "мовна форма – значення". Ці базисні утворення, що сприймаються як єдність слова разом із значенням об'єктів ситуації спілкування, і забезпечують успішність реальної взаємодії дитини з навколишніми людьми.

Важливо, що протягом середнього дошкільного віку психічні процеси дитини поступово набувають ознак довільності: зростає здатність до вольових зусиль, а отже, починає розвиватися довільна поведінка. Завдяки цьому дедалі більше дитячих бажань переходять у наміри, а наміри стають стійкішими. Особливістю поведінки дошкільника є те, що, маючи намір, він прагне відразу його реалізувати, скорочуючи час, необхідний для обдумування, але достатньо не усвідомлює шляхів та засобів його втілення. Коли ж йому потрібно тривалий час діяти за наміром, то для його підтримки необхідні допоміжні спонукання. В цьому й виявляється недостатня свідома регуляція дитини. Вона не може розмірковувати, зважувати проблему з різних боків, їй легше відмовитися від бажаного майбутнього, ніж заради нього поступатися цьогочасними бажаннями.

Таким чином, у середньому дошкільному віці бажання бути самостійним виражається не тільки в пропонуванні дорослим формам, але і в наполегливому прагненні вчинити так, а не інакше. Дитина відчуває себе джерелом своєї волі. Зазначимо, що і знання дитини про себе стають більш стійкими, починає формуватися самооцінка: дитина 4–5 років оцінює себе більш реалістично, ніж у трирічному віці, вона реагує на похвалу дорослих, співвідносячи з нею свої успіхи. Відповідно, розширення видів і змісту конкретної діяльності, здійснюваної дитиною без допомоги інших, прямо залежить у даний період від допомоги і впливу дорослих.

Переходячи до характеристики наступного вікового періоду – *старшого дошкільного віку (5–7 років)*, зазначимо, що саме у цей період усталеними та функціонально дійовими стають такі "внутрішні інстанції" особистості, як образ її "Я",

самооцінка, рівень домагань, особистісні очікування тощо. Поява цих інстанцій як регуляторів діяльності й поведінки є свідченням диференціації внутрішнього та зовнішнього аспектів особистості дитини і розвитку в неї здатності діяти довільно. Найбільш суттєві зміни, які охоплюють різні психічні сфери дітей старшого дошкільного віку (пізнавальну, вольову, емоційну), свідчать про те, що цей вік є переломним, багатим на такі новоутворення (довільна діяльність, елементарна саморегуляція, прагнення до самоствердження, визнання своїх досягнень, оцінка своїх дій), які забезпечують розвиток самостійності особистості. Як вказує О. Удіна, завдяки виникненню таких новоутворень старший дошкільник все більше емансипується від дорослого, стає більш незалежним, починає діяти цілеспрямовано й усвідомлено, розуміючи й оцінюючи результати й наслідки своїх дій.

Розглянемо найбільш значущі сфери життєдіяльності та форми активності старшого дошкільника, в яких проявляється його самостійність. До них ми відносимо: пізнавальну, емоційно-ціннісну та діяльну.

У *пізнавальній сфері* у цей віковий період відбуваються істотні зрушення, пов'язані з подальшим розвитком уваги, сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви. Як наслідок зростає здатність старшого дошкільника до самостійної пізнавальної діяльності, механізмами якої, в першу чергу, виступають мислення та сприйняття. Більшість дослідників (О. Брежнева, Л. Буркова, Д. Годовікова, О. Кононко, С. Ладивір, М. Лісіна, Л. Лохвицька, Г. Люблінська, Б. Мухацька, К. Щербакова та ін.), що вивчали пізнавальну активність старших дослідників, пов'язують її із діяльністю, в якій, пізнаючи навколишній світ, дитина як активний суб'єкт прагне показати свою індивідуальність, самостійність, спрямувати волю, енергію, дії на досягнення позитивного результату. Акцентуємо увагу саме на самостійності як одному з ключових показників прояву пізнавальної активності старшого дошкільника. Дитина у віці 5–7 років вже може самостійно сформулювати пізнавальне завдання, обрати засоби її вирішення з використанням ефективних і надійних прийомів, скласти план, зрозуміти необхідність перевірки результатів. Саме під впливом пізнавального інтересу дитина здатна до довготривалої та стійкої зосередженості уваги, проявляє самостійність виконання розумового або практичного завдання. Активна розумова діяльність старших дошкільників дозволяє їм виробити уявлення про самостійність як в цілому, так і власну, поступово усвідомлювати її значущість для людини. Звичайно, знання та уявлення, мотиви, навички і поведінка, від яких залежить розвиток самостійності дошкільника, не є статичними. У міру зростання дитини збільшується обсяг її знань, умінь, відбувається розвиток уваги, мислення, моральних та вольових якостей, що своєю чергою впливає на рівень розвитку самостійності.

Переходячи до розгляду розвитку *емоційно-ціннісної сфери* старшого дошкільника, зазначимо, що віковий період 5–7 років є сензитивним для даної сфери: емоції дітей цього віку стають стриманіші, діти вчатья приховувати страх, агресію, сльози, стають менш образливими; засвоюється мова жестів, міміка, пози, інтонації голосу; відбувається подальша диференціація почуттів: гордість, жалість, ревності, заздрощі; розвиваються ціннісні почуття; урізноманітнюються прояви почуття власної гідності. Щодо власне самостійності у дітей вже формується певне ставлення до неї взагалі і до особистої зокрема. Вони вже здатні усвідомлювати її значення у житті та здійснювати адекватну самооцінку рівня власної самостійності. Контролювання власної поведінки стає тривалішим та стійкішим. Формуються елементи самоконтролю та готовності відповідати за власні вчинки. Як бачимо, самостійність тісно пов'язана також із волею, тому виконання завдання потребує від дитини цілеспрямованості, вольових зусиль, уміння виявляти наполегливість. Вольові якості особистості є стрижнем самостійності.

Переходячи до аналізу змісту *діяльності старшого дошкільника*, наголосимо, що розвиток його самостійності прямо пов'язаний з освоєнням різних видів діяльності (ігрової, трудової, мистецької та ін.) та усвідомленням її структури. Б. Ананьєв зазначав, що до 5–6 років діти здатні охопити і утримати в свідомості увесь процес від постановки цілі до результату. Власне, саме у цьому періоді дитина починає самостійно організовувати свою діяльність: здатна визначити мету діяльності, спланувати її зміст, обрати засоби діяльності, оцінити її результати. Саме незалежність

дій від допомоги дорослих, коли дитина намагається мобілізувати для досягнення результату увесь накопичений досвід і знання, знайти ефективне рішення, свідчить про особистісне зростання дитини. Основні новоутворення дитини, які дають змогу навчитися самостійно планувати, виконувати і контролювати власну діяльність, насамперед, розвиваються та проявляються в ігровій діяльності. Це підтверджує наукове дослідження М. Савченко [5], яка переконує, що "сама гра має потенційні можливості для виховання самостійності дитини дошкільного віку", створюючи умови для самостійної діяльності дітей, вияву ними цілеспрямованості, ініціативності, незалежності, творчості, пізнавального інтересу та інших ознак самостійності [5]. Самостійність старшого дошкільника в ігровій діяльності проявляється в таких аспектах, як: обізнаність з ігровою роллю та змістом гри, незалежність у визначенні задуму гри, відповідальне ставлення до дотримання правил поведінки у грі, активне та вмиле володіння рольовими діями й наполегливе досягнення результату гри. Також дитина все більше проявляє ініціативність, під час творчої побудови сюжетів ігор, продукування оригінальних ідей, прийняття відповідальних рішень, свідомого, рішучого бажання зробити щось на власний розсуд, відійти від шаблону, перетворити, змінити звичне.

Подібним чином впливає на розвиток самостійності дитини і трудова діяльність, яка у цей віковий період урізноманітнюється та ускладнюється. Діти 5–6 років успішні в оволодінні основними рухами, у них посилено розвиваються дрібні м'язи, рухи кисті і пальців рук стають стійкішими, точнішими, покращується узгодженість рухів. Навички трудових дій стають більш координованими і з часом автоматизуються і перетворюються на системи поведінки. Більшість старших дошкільників починає усвідомлювати суспільну користь своєї праці як допомогу дорослим чи іншим дітям.

Загалом, можемо констатувати, що дитину 5–7 років характеризують такі прояви самостійності в різних видах діяльності як: вибір і планування діяльності; незалежність дій і вчинків, прагнення реалізувати свої плани без сторонньої допомоги; здатність активно, ініціативно ставити і виконувати різні діяльнісні завдання.

Звичайно, слід враховувати і той факт, що в умовах сучасних реалій для багатьох дітей вже у віці 5–7 років характерна зміна провідної діяльності з ігрової на навчальну, що ще більш актуалізує проблему самостійності особистості на цьому перехідному віковому етапі. Тому можемо констатувати, що на кінець цього етапу основним новоутворенням (за Д. Ельконіним) є виникнення особистої свідомості, яка пов'язана зі здатністю дитини робити самостійні вчинки і нести за них відповідальність, контролювати свої дії і робити їх оцінку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, розглянувши генезис самостійності особистості на основних вікових етапах дошкільного дитинства, можемо стверджувати, що самостійність як властивість особистості розвивається протягом усього вказаного періоду і залежить від багатьох факторів: психічних і фізіологічних процесів, соціальної ситуації розвитку, умов та змісту діяльності дитини тощо. Зрозуміло, що прояви самостійності у різних дітей одного віку є неоднаковими і формуються з різною інтенсивністю. Узагальнивши наукові позиції щодо етапності розвитку самостійності дитини (Т. Бутусова, В. Жарова, А. Люблінська та ін.), наведемо перелік основних стадій (етапів, ступенів) її прояву у дошкільників:

- 1) самостійність дитини проявляється у звичних для неї умовах, в яких набувались основні навички, без нагадування, спонукання і допомоги з боку дорослих;
- 2) дитина самостійно використовує звичні способи дій в нових, незвичних, але близьких і однорідних ситуаціях;
- 3) спостерігається явище переносу і високої інтенсивності самостійної діяльності та самоконтролю в нестандартних ситуаціях.

Самостійність дошкільника у своєму розвитку досягає різних стадій залежно від віку, системи вимог, які висуваються перед дитиною дорослими, та умов виховання. При цьому слід враховувати і статеві особливості, вплив яких на розвиток самостійності хлопчиків та дівчаток може бути предметом подальших досліджень у цьому напрямі.

Література

1. Гуріна З. В. Психолого-педагогічні умови становлення самостійності у дітей раннього віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2007.
2. Елисеєва З. В. Педагогические условия воспитания самостоятельности у детей раннего возраста в семье: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. Москва, 1988. 16 с.
3. Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001 р.
4. Разина Н. В. Психологическое содержание кризиса трех лет: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 2002.
5. Савченко М. В. Виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / ДВНЗ "Донбас. держ. пед. ун-т". Слов'янськ: [б. в.], 2014. 243 с.
6. Удіна О. М. Виховання самостійності дошкільників в образотворчій діяльності (на матеріалі аплікації): дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 25 с.